

ONALTINCI YÜZYILDA ADANA İLİNİN “MUFASSAL DEFTERİ”NE GÖRE SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA *

Yrd. Doç. Dr. MUSTAFA SOYSAL

GİRİŞ

Osmanlı “Vilâyet tahrirleri” yeni fethedilen yerlerin ya da sayımı yapılmak istenen sancakların (illerin) arazi varlıklarının ve vergi kaynaklarının ayrıntılı olarak kaydedildiği tarihi belgelerdir. İstanbul Başbakanlık Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü’nde saklanan bu il sayım defterleri, miri arazinin “has”, “zeamet” ve “timar” şeklinde örgütlenmiş “dirlik” dağılımlarını kontrol etmek ve özellikle tarımsal faaliyetlerden doğan vergi gelirlerini saptamak amacıyla hazırlanmıştır.

Tahrir yapmak için önce sayım bölgelerine “tahrir emini” ve “katibi” gönderilir; bunlar da “kadıy”, “sipahileri” (timar yöneticileri) ve köylüleri biraraya getirerek sayım işlemine başlarlardı. Tahrir sonucu elde edilen bilgiler daha sonra “mufassal” ve “icmal” defterleri adı altında iki ayrı defterde toplanırdı. Bunlardan mufassal defterlerine temel kaynaklar (vergi gelirleri) kaydedilir, icmal defterine ise bu kaynakların sipahi ve “zaim” (zeamet yöneticileri) arasında nasıl pay edileceği belirtilirdi¹.

Osmanlı dönemine ait ilk tahrir defteri 1396 tarihlidir. Ancak tahrirlerin yoğun bir biçimde yapılması 16. yüzyıla rastlamaktadır. Osmanlıların 16. yüzyılda geliştirdikleri Vilâyet tahrirleri, miri arazi sisteminin bozulması nedeniyle III. Murat döneminden (1574-1595) sonra terk edilmiştir².

* Bu makalenin ortaya çıkmasında büyük katkıları olan Hocam Prof. Dr. W. D. Hütteroth’a burada en içten teşekkürlerimi sunarım.

¹ H. Inalcık, 1960, anan: T. Timur, Osmanlı Toplumsal Düzeni, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 428, Ankara, 1979, s. 152.

² Ö. L. Barkan, Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1, İstanbul, 1980, s. 809.

Osmanlı İmparatorluğunun yükselme döneminde sayım işlemlerini 30-40 yıl gibi uzun aralıklarla yeniden yapıldığı söylenebilir. Nitekim 16. yüzyılda Adana iline ait üç tahrir (mufassal) defterinden ilki 1519, ikincisi 1547 ve sonuncusu da 1572 tarihinde yapılmıştır. Yukarıda sözü edilen defterlerden, özellikle 1572 tarihli “mufassal defteri” (vergi ve nüfus defteri) ayrıntılı bir biçimde incelenmiş ve araştırma sonuçları yayınlanmıştır³.

Bu çalışmada 1572 tarihli defterdeki kayıtlardan yararlanılarak Adana ilinin 16. yüzyıldaki sosyo-ekonomik yapısına ilişkin açıklamalar yapılacaktır.

MUFASSAL DEFTERLERİNİN İÇERİĞİ, ÖNEMİ VE KULLANMA OLANAKLARI

Mufassal Defterinin Hazırlanma Tekniği ve İçeriği

İncelenen sayım defterinin düzenlenme tekniği ile 1547 tarihli Adana ve 1574 tarihli Konya sancağı defterleri arasında bir benzerlik göze çarpmaktadır⁴.

Üç ana bölümde toplanabilecek mufassal defterinin yazımına önce Adana iline özgü “kanunname” ile başlanmıştır. Bu kanunnamede özellikle toprağın tasarrufundan doğan vergi yükümlülükleri ayrıntılı biçimde belirtilmiştir. Kanunnameden sonraki ikinci bölümde Adana kenti ve mahallelerdeki nüfusun sosyal konumuna (Müslüman, Hıristiyan) açıklık getirilmiştir. Defterin son bölümünde ise “nahiye”lere (ilçelere) ilişkin kayıtlara yer verilmiştir. Bu kısımda her nahiye içinde yer alan “kariye” (köy), “cemaat” (aşiret), “mezraa” (ekinlik), “çeltik nehirleri” (çeltik ekim alanı) gibi ünitelerin sayımı yapılmıştır.

Kırsal alanın sayımına ilişkin kayıt işlemlerini daha açık bir biçimde ortaya koymak için 1572 tarihli Adana mufassal defterinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir. Bu örneklerde ana başlıklar dışındaki kayıt işlemleri defterin orijinalliğine bağlı kalınarak sağdan-sola doğru düzenlenmiştir.

³ M. Soysal, Die Siedlungs-und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Erlangen, 1976, s. 10-37.

⁴ K. Ener, Adana Tarımına Ait Araştırmalar, 6. Baskı, Adana 1967, s. 18-32; W.D. Hütteroth, Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren, Göttingen, 1968, s. 166-168.

C e m a a t

Has		Yüreğir			Başkaralı	
x	x	x	x	x	x	x
(e)	(e)	(b)	(e)	(e)	(e)	(e)
x	x	x	x	x	x	x
(e)	(b)	(e)	(b)	(e)	(b)	(e)
Yekûn	x	x	x	x	x	x
20	(e)	(e)	(e)	(e)	(e)	(e)
Manda	Koyun	Çeşitli	Bekâr	Hane		
vergisi	vergisi	cezai vergiler	4	16		
80	100	100			Hane vergisi	
					800 (akçe)	

Toplam Vergi Tutarı

1080 (akçe)

Örnek 1. 1572 tarihli Adana mufassal defterinden bir “cemaat” yerleşme yerine ait sayfanın örneği.

Cemaatlerin yazımına yerleşme yerinin adı (Başkaralı) bağlı olduğu nahiye (Yüreğir) ve dirlik statüsüne (has) ilişkin ön bilgilerle başlanmaktadır. Ayrıca bu bilgiler arasında bazı durumlarda yerleşme yerinin “eski adı” veya yakın “komşu köyün” adı da bulunabilir.

Ana başlığın altındaki kısımda nüfus ve bu nüfusun vergi yükümlülüğüne ilişkin açıklamalar yapılmıştır. Her yatay sıraya 7’şer adın yazıldığı örnekte “X” işaretleri altındaki “e” harfleri vergi yükümlülüğü olan “evli” (müzevvec), “b” ise vergi dışı bırakılmış “bekâr” (mücerred) kişileri göstermektedir. Ayrıca nüfus evli ve bekârlar bir arada toplam (yekûn) olarak da belirtilmiştir.

Nüfus ve nüfusun vergi yükümlülüğü kaydedildikten sonra, taşınır ve taşınmaz mallar için alınan vergi çeşit ve miktarlarının ayrıntılarına geçilmiştir. Nakdî olarak alınan bu vergi çeşitlerinden 800 akçe tutarındaki “resim hane” vergi yükümlülüğü olan 16 aile başkanı tarafından ödenen miktarı göstermektedir⁵. Ayrıca bu sıra içinde çeşitli cezai vergiler (badı

⁵ Adana kanunnamesinde, “her evin iyisinden 50 akçe alınması” öngörülmüştür. Buna göre deftere “bekâr” olarak kaydedilmiş 4 kişi vergi dışı bırakılmıştır.

heva), koyun (adet ağnam) ve manda (camuz) varlığı için alınan vergi miktarları da “akçe” olarak yazılmıştır⁶.

Cemaat yerleşmelerinin kayıt işlemi toplam vergi tutarının (hasıl) saptanmasıyla sona ermektedir. Ancak kimi durumlarda “hasıl” ile üst şıradaki ayrıntılı vergi miktarları toplamının birbirine eşit olmadığı görülmektedir.

Köy ve cemaatlerin deftere kaydedilmesinde “çeşitli cezai vergiler”e kadar bir benzerlik söz konusudur. Ancak köylerde bitkisel üretimden kaynaklanan vergi çeşit ve miktarlarının gösterildiği kısım cemaat yerleşmelerinden farklı olarak düzenlenmiştir (Örnek 2).

K a r i y e

Timar	(Kımk)	Balkalağı
x (e)	x (b)	x (e)
x (e)	x (e)	x (e)
Yekûn 12	x (e)	x (e)
	Çeşitli cezai vergiler 60	Bekâr 1 Hane 11 Hane vergisi 550 (akçe)

Toplam Vergi Tutarı 2750 (akçe)

Resim	Öşür	Öşür	Resim	Resim	Resim	Resim
			Susam	Pamuk	Arpa	Buğday
Tapu	Çeltik	Bostan	5 kile	3 kantar	70 kile	20 kile
400	70	50	90	1080	700	360 (akçe)

Örnek. 2. 1572 tarihli Adana mufassal defterinde bir “kariye” yerleşme birimine ait sayfanın örneği.

⁶ Verilen örnekte görülmemekle birlikte, bu sıra içinde ayrıca keçi (maoz) ve balarası (nahıl) vergilerine de rastlanmaktadır.

Örnek 2'de buğday (hınta), arpa (şair), pamuk (kutun) ve susam (simsim) gibi tarımsal faaliyetlerden doğan vergi (resim) miktarları deftere hem aynı ve hem de nakdî olarak kaydedilmiştir. Buna karşılık çeltik ve bostan götürü usulde nakdî olarak vergilendirilmiştir (öşür). Vergi tutarının ağırlık (kile, kantar)⁷ ve para birimine (akçe) göre birlikte belirtilmiş olması, bir yandan ürünün satış fiyatı hakkında bilgi edinilmesine⁸, diğer yandan ekim alanları genişliğinin saptanmasına olanak sağlanmaktadır⁹. Vergilerle ilişkili kayıtlar köylünün tasarruf ettiği toprağın peşin kira bedeli olan "resim tapu" miktarının belirtilmesiyle son bulmaktadır.

Birinci Mezraa

Mihmandarlı cemaati ziraat eder..... Mihmandarlı

Toplam Vergi Tutarı
3000 (akçe)

Resim	Susam	Pamuk	Arpa	Buğday
Tapu	2 kile	4 kantar	90 kile	27 kile
126	48	1440	900	486 (akçe)

İkinci Mezraa:

M e z r a a

Tıraşlı yakınında ... İkilise Bucağı

Toplam Vergi Tutarı
2420 (akçe)

Örnek 3. 1572 tarihli Adana mufassal defterinde iki "mezraa"ya ait sayfanın örneği.

⁷ Bu çalışmada kilenin 25 kg., kantarın ise 56,5 kg. olduğu varsayılmıştır. Bkz: W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System*, Handb. d. Orientalistik, Leiden, 1955, s. 41; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Deyimler Sözlüğü*, Fasikül 11-12, İstanbul, 1971, s. 161 ve s. 281.

⁸ Örnek 2'de 20 kile buğday 360 akçe olduğuna göre, 1 kile buğday fiyatı 18 akçedir.

⁹ Yukarıda verilen örnekte pamuk için 4 kantar vergi alındığına göre üretim $4 \times 10 = 40$ kantardır. 1 kantar 56,5 kg olarak kabul edildiğinde toplam üretim 2260 kilodur. Yerli koza veriminin 19. yüzyılda Adana ili için 20 kg/dönüm olduğu kimi kaynaklardan anlaşılmaktadır. O halde örnek 3'deki mezraada pamuk ekim alanı genişliği 113 dönümdür. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: M. Soysal, a.g.e., s. 28-32.

Yukarıdaki örneklerden mezraalardan toplanan vergilerin deftere farklı bir şekilde kaydedildiği dikkati çekmektedir. Birinci mezraa örneğinde köylerde olduğu gibi mezraalarda da vergi çeşit ve miktarlarının ayrıntılı bir biçimde ele alındığı görülmektedir. İkinci mezraa örneğinde ise vergilerin ayrıntılarına gidilmemiş olup, bunlardan sağlanan toplam vergi miktarının belirtilmesiyle yetinilmiştir¹⁰.

Adana mufassal defterinde bir diğer sayım işlemi de çeltik nehirlerine ilişkin olarak yapılmıştır. Çeltik nehirlerinin deftere kaydedilmesinde kimi farklılıklar görülmekle birlikte, bunların genellikle aşağıda verilen örneğe uygun bir biçimde düzenlendiği söylenebilir.

N e h i r

			Kımk		Alibeğ	
x	x	x	x	x	x	x
x	x	x	x	x	x	x
			x	x	x	x

Çeltik İşçileri

Kürekçi	Saka	Reis
15	3	3 (kişi)
Tohum	Tohum	Tohum
15 kile	3 kile	3 kile

İşçi Hakkı Dışındaki Hasılat

25000 (akçe)

Örnek 4. 1572 tarihli Adana mufassal defterinde bir "çeltik nehrine" ait sayfanın örneği.

Cemaat ve köy topluluklarında olduğu gibi, çeltik nehirlerinde de kayıt işlemine önce çeltik işçilerinin adları yazılarak başlanmıştır. Sonra vergi dışı bırakılan bu işçilerin "işteki mevki" lerine ilişkin açıklamalar yapılmıştır.

¹⁰ 1572 tarihli mufassal defterinde kayıtlı olan 591 mezraadan 233'ünün götürü usulde vergilendirilmesi nedeni anlaşılmamıştır.

Bir alt sırada da çeltik nehrinde çalışan işçilerin hizmetlerine karşılık ekebilecekleri tohum miktarı belirtilmiştir¹¹. En alt kısımda ise işçi hakları çıkarıldıktan sonra geriye kalan çeltik üretim değeri “akçe” olarak verilmiştir.

Mufassal Defterinde Konu Edilen Ünitelerin Tanımları ve Nitelikleri

1572 tarihli Adana mufassal defterinde sıkça “mezraa”, “cemaat” ve az olmakla birlikte “kariye” ve “nehir” deyimleri göze çarpmaktadır. Aşağıda bu birimlerin tanımlarına ve niteliklerine ilişkin açıklamalar defterdeki kayıtlardan yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Mezraa: Adana ilinde toplam 591 mezraa olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar bugün ülkemizde mezraa deyimi bölgesel olarak farklı anlamlarda kullanılmakta ise de¹², 16. yüzyılda mezraalarda;

— nüfusa ilişkin kayıtların bulunmaması,

— bitkisel üretimden doğan vergi çeşitlerine yer verilmesi ve,

— “x cemaati ziraat eder” biçiminde açıklamaların bulunması, mezraaların 16. yüzyılda kimi cemaatlerin işlediği tarım arazisi birliklerine verilen ad olduğunu kanıtlamaktadır.

Cemaat: Adana mufassal defterine toplam 437 cemaat yerleşme yeri kaydedilmiştir. Defterdeki bilgilerden bunların “aşiret” topluluğu oldukları anlaşılmaktadır. Ancak aşiret deyimi aşağıda açıklanan nedenlerde konar-göçerlik ile eş anlamlı tutulmamalıdır.

— İki mahalleden oluşan Misis (Yakapınar)¹³ ile bugün Karaisalı ilçesinde hâlâ varlıklarını sürdüren Elnaşa ve Milvan kalelerinde sabit barınaklar olmasına karşın, bu yerleşme yerleri deftere cemaat olarak kaydedilmiştir.

— Adana iline bağlı nahiyelerden Adana’da (merkez ilçede) 47, Yüreğir’de 129, Sarıçam’da 71, Dünderli ve Bulgarlı’da 50, Hacılı’da 23 ve

¹¹ 1547 tarihli Adana Kanunnamesinden çeltik nehirlerinde çalışan işçilerin hizmetleri karşılığı ancak belirli miktardaki tohumu ekebilecekleri anlaşılmaktadır. Bkz: H. Tuncer, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları, Tarım Bakanlığı Mesleki Mevzuat Serisi: H-5, Ankara 1962, s. 497.

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: N. Tunçbilek, Türkiye İskân Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1283, İstanbul 1967, s. 124-129; A. Tanoğlu, Nüfus ve Yerleşme, Cilt I, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1183, İstanbul, 1969, s. 267-270.

¹³ Evliya Çelebi seyahatnamesinde (1671) Misis’te 20 bakkal, 1 kervansaray, 1 hamam ve 380 haneden söz etmektedir.

Karaisalı'da 80 olmak üzere toplam 400 cemaat yerleşme yeri ve 450 mezraa adı yazılıdır. Anılan nahiyelerde başka yerleşme ünitesi belirtilmediğine göre, mezraaların cemaat toplulukları tarafından işlenen arazi birlikleri olduğu görüşüne ulaşılmaktadır.

— Defterde kimi mezraa adlarının yanına “x cematı ziraat eder” biçiminde açıklamalar koyulması yukarıdaki varsayımı doğrular niteliktedir.

— Cemaatleri tarımsal faaliyetler yanı sıra, “resim hane” ve “resim tapu” vergisi ödemeleri bunların 16. yüzyılda yarı yerleşik topluluklar olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Kariye: Adana ilinde cemaat yerleşmelerine oranla kariye sayısının (48) çok az olduğu görülmektedir. Bugün çoğu bilim adamları kariye deyiminin köy yerleşmeleri olduğu görüşünde birleşmektedir¹⁴.

Adana ili köylerine ait kayıtlarda Konya sancağında olduğu gibi kişilerin tasarruf ettikleri arazi genişliğini gösteren “çift”, “nim çift”, “bennak” ve “cebe” gibi sınıflandırmalar yapılmamıştır. Böyle bir sınıflandırma köylünün tasarruf ettiği toprağa karşılık ödeyeceği arazi vergisi miktarının bilinmesi açısından önem taşımaktadır¹⁵. Öte yandan Adana ilindeki vergilendirme tekniği ile Suriye'deki uygulama arasında bir benzerlik olduğu söylenebilir¹⁶.

Çeltik Nehirleri: 16. yüzyılda Adana ilinde 31 çeltik nehri görülmektedir. Çukurova bölgesi için tipik bir organizasyon (blok alanda üretim) biçimi olan çeltik nehirlerini ekonomik faaliyetlerin sürdürüldüğü periyodik yerleşme yerleri olarak tanımlamak mümkündür.

Çeltik nehirleri cemaat, kariye ve mezraalarla karşılaştırıldığında bunların sözü edilen ünitelerden önemli düzeyde farklı nitelikleri olduğu ilk bakışta dikkati çekmektedir. Bu farklılıklar şöylece sıralanabilir:

— Çeltik nehirleri, tarım arazisi olmaları ve vergi dışı bırakılmaları nedeniyle cemaatlerden ayrılmaktadır.

— Mezraalardan ayrıcalığı belirli bir nüfusun (işçi sayısının) yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁴ Bkz: L. Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapest, 1955, s. 77; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London Oriental Series, Volume 27, London 1972, s. 59; W.D. Hütteroth, a.g.e., s. 193.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: W.D. Hütteroth, a.g.e., s. 186.

¹⁶ W.D. Hütteroth und, K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16 th Century*, Erlangen, 1977.

— Mezraa ve köylerden ürün deseni bakımından da farklıdır. Daha açık bir deyişle blok alanda monokültür çeltik yetiştiriciliği yapılmaktadır.

— Cemaat ve köylerden bir diğer önemli farkı da çeltik işçilerinin “reis”, “saka” ve “kürekçi” gibi sosyal statüleri ile belirtilmiş olmalarıdır.

Adana ilindeki çeltik nehirlerinden sağlanan ürünün büyük çoğunluğu Sultana (hassı hümayun) ve vakfa (Halil Bey camii ve medresesi) ayrılmıştır. Çeltik nehirleri fonksiyonları itibariyle “devlet çiftlikleri” niteliğine sahip olup, çeltik işçileri hizmetleri karşılığında “aynı” olarak ücretlendirilmiştir.

Mufassal Defterindeki Bilgilerin Sayısal Değerlendirilmesi

Mufassal defterindeki kayıtların sayısal değerlendirmesinden 16. yüzyılda Adana ilindeki yerleşme ve ekonomik faaliyetlere ilişkin bazı önemli sonuçları çıkarmak mümkündür.

1572 tarihli deftere göre kentin 28 mahallesinde toplam 4. 885 kişi yaşamaktadır¹⁷. Toplam kent nüfusu içinde 770 kişi (% 15,8) Ermeni azınlıktır. Öte yandan Adana nahiyelerinde 94.716 kır nüfusuna karşılık, 3.670 kent nüfusu olduğu anlaşılmaktadır. Böylece 16. yüzyılda Adana il sınırları içinde toplam 103.271 kişinin yaşadığı ve bunlardan 8.555'inin (% 8,3) kent nüfusunu oluşturduğu sonucu çıkmaktadır.

Adana ilindeki toplam 516 yerleşme yerinden 437'si (% 84,7) deftere cemaat, 48'i (% 9,3) kariye olarak yazılmıştır. Geriye kalan 31'i de (% 6) periyodik yerleşme niteliğindeki çeltik nehirleridir. Buna göre 16. yüzyılda Adana ilinde cemaat örgütüne dayalı bir sosyal yapının varlığı açıkça görülmektedir.

Adana ilinde 16. yüzyılda küçük yerleşmelerin egemen olduğu söylenebilir. Nitekim toplam 485 cemaat ve köy topluluğunda ortalama yerleşme büyüklüğü 195 kişidir. Ancak cemaat yerleşmelerinde (ortalama 204 kişi) köylere göre (ortalama 115 kişi) daha kalabalık bir nüfus yaşamaktadır. Öte yandan yerleşme büyüklüğünün topografik duruma göre de farklı olduğu dikkati çekmektedir. Gerçekten ova kesiminde yer alan 261 yerleşme biriminde ortalama yerleşme büyüklüğü 100'ün altında kalmasına karşın, eşik ve dağlık alanlarda bu sayı ortalama 307'ye ulaşmaktadır. 16.

¹⁷ Defterde “yekûn” olarak belirtilen sayının 5'le çarpılması ile yerleşme yerindeki toplam nüfus hakkında bilgi edinilebilir.

yüzyılda ova kesiminde az nüfuslu yerleşmelerin bulunma nedenini çevre koşullarında (bataklık, sıtma) aramak gerekir¹⁸.

Mufassal defterindeki kayıtlardan 16. yüzyılda Adana ilinde bitkisel ve hayvansal üretimin önemli boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Bitkisel ürünlerinin toplam ekim alanı 342.440 dekar olup, bu alanın 160.950 dekarı (% 47) arpa, 109.580 dekarı (% 32) buğday, 65.060 dekarı (% 19) pamuk ve 6.850 dekarı da (% 2) susam yetiştiriciliğine ayrılmıştır.

Adana ilinde arpa üretimine ayrılan ekim alanlarının % 55,4'ünün bugünkü Seyhan Baraj gölü kuzeyi (Dünderlı ve Bulgarlı nahiyesi), Karaisalı ilçesi ve Yüreğir ovasında; buğday ekim alanlarının % 61,8'inin Dünderlı ve Bulgarlı, Karaisalı ve Ceyhan-Osmaniye arasındaki ovada (Kınık nahiyesi); pamuk ekim alanlarının % 55,2'sinin Yüreğir, Karaisalı ve Kınık nahiyelerinde yer aldığı saptanmıştır.

Götürü usulde vergilendirilmeleri nedeniyle ekim alanları genişliği saptanamayan "bostan" yetiştiriciliğinin kent yakınında, çeltik yetiştiriciliğinin ise Kınık nahiyesinde yaygın olduğu bu ürünlerin toplam üretim değerlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim defterdeki vergi kayıtlarından toplam 1.272.274 akçe olarak hesaplanan "bostan" üretim değerinin, 577.250 akçesi (% 45,4) kent yakınındaki çevreden sağlanmıştır. Aynı şekilde toplam 946.130 akçe olarak bulunan çeltik üretim değerinin 865.860 akçesi (% 91,5) Kınık nahiyesinden elde edilmiştir.

Adana ilinde 16. yüzyılda, tipik bir üretim biçimi olarak blok alanda monokültür çeltik üretiminin (çeltik nehirleri) geliştirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Gerçekten devlet çiftlikleri niteliğinde olan bu tarımsal işletmelerden Adana ili toplam çeltik üretim değerinin % 82,4'ü sağlanmıştır. Geriye kalan % 17,6'lık pay ise, polikültür olarak mezraalara düşmektedir.

Kırsal nüfusu büyük çoğunluğu (% 94,2) cemaat üyelerinin oluşturması nedeniyle 16. yüzyılda Adana ilinde hayvancılığın büyük önem taşıması son derece doğaldır. Ödenen vergi miktarlarından Adana ilinde toplam 309.055 koyun ve keçi varlığı¹⁹ olduğu, bunun 3.318'i (% 1,1) dışında kalan küçükbaş hayvanların tümünün cemaat toplulukları tarafından yetiştiril-

¹⁸ Benzeri bulgular için bkz. N. Tunçdilek, Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış, İktisat Fakültesi Mecmuası, 15. cilt, No: 1-4, İstanbul 1953/1954, s. 193-194; W. D. Hüttheroth, Palästina und Transjordanien im 16. Jahrhundert, Wiesbaden, 1988, s. 22.

¹⁹ Adana Kanunnamesinde koyun ve keçinin iki tanesinden 1 akçe vergi alınması öngörülmüştür.

diği saptanmıştır. Öte yandan koyun ve keçi varlığının bölge içindeki dağılımları da oldukça ilginç görülmektedir. Koyun sayısının ova kesimindeki nahiyelerde, keçi varlığının da biyolojik ve topografik özellikleri (maki örtüsü, tepelik, dağlık) nedeniyle kuzeydeki nahiyelerde fazla olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim Yüreğir nahiyesinde²⁰ 640 keçi, 55.604 koyun; Sarıçam nahiyesinde²¹ 27.277 keçi, 30.677 koyun; Hacılı nahiyesinde²² ise 19.680 keçi varlığına karşılık, sadece 300 koyun mevcudu saptanmıştır.

Adana ilinde alınan vergilere göre 1572 yılında 4.120 manda bulunduğu anlaşılmaktadır²³. Manda varlığının % 81,2'si cemaat, % 18,8'i de köy topluluklarına düşmektedir. Ayrıca manda sayısının tamamına yakın bir kısmının güneydeki nahiyelerde yetiştirildiği defterdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu veriler de 16. yüzyılda ova kesiminin kısmen bataklık olduğunu doğrulamaktadır.

Hayvan varlığına ilişkin olarak dikkati çeken bir başka husus da süt ve et sığırı gibi büyükbaş hayvan varlığının vergi dışı bırakılmış olmasıdır. Bu hayvanların koşumda kullanılması veya ürünlerinin aile içinde tüketilmiş olması nedeniyle vergi dışı bırakıldıkları söylenebilir. Öte yandan koyun, keçi, manda irat hayvanı kabul edilerek vergi kapsamına alınmıştır.

SONUÇ

Sancakların vergi gelirlerini saptamak ve kontrol etmek amacıyla hazırlanan mufassal defterleri, 16. yüzyılda Adana ilindeki yerleşme ve ekonomik faaliyetlere belirli bir sınırlılık içinde açıklık getirebilecek niteliğe sahip önemli tarihi belgelerdir.

1547 ve 1572 tarihli Adana vergi ve nüfus defterlerindeki kayıtlara göre il nüfusunun büyük çoğunluğunun cemaat toplulukları (Tükmen aşiretleri) oluşturmaktadır. Anılan her iki sayım defterinde gerek kentsel ve gerekse kırsal nüfus içinde Ermeni azınlık sayıca azdır.

²⁰ Yüreğir adı bugün Adana'nın güneyindeki Ceyhan ve Seyhan nehirleri arasındaki aluviyal ovaya denilmektedir.

²¹ Sarıçam bugün "mevkii" adı olarak bilinmektedir. Adana'nın kuzeyinde Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki ova ve eşik sahanın bir kısmını kapsamaktadır.

²² Hacılı, Dünderli ve Bulgarlı nahiyesinin kuzeyinde; Karaisalı nahiyesinin batısında yer almaktaydı.

²³ Adana Kanunnamesinde 1 mandadan 6 akçe alınması öngörülmüştür.

Kır nüfusu her ne kadar cemaat olarak belirtilmiş ise de, bunların tarımsal faaliyetlerde buldukları ve ayrıca "resim hane" ve "resim tapu" gibi vergileri ödedikleri görülmektedir. Bu bakımdan 16. yüzyıldaki cemaatlerin yarı yerleşik (semi sedanter) bir yerleşme tarzına sahip oldukları söylenebilir.

Adana ilinde kır yerleşme düzeni 16. yüzyılın sonlarına kadar sosyal faktörlerden (Celâli isyanları) etkilenmemiştir²⁴. Nitekim 1547 tarihli deftere göre 451 olan köy ve cemaat yerleşmeleri sayısı 1572 yılında 485'e ulaşmıştır.

Adana ilinin 16. yüzyılda ekonomik yapısının temelini tarımsal faaliyetler oluşturmuştur. Tarımsal faaliyetler arasında bitkisel üretimin köylerde, hayvansal üretimin de cemaat yerleşmelerinde önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bitkisel üretim içinde pamuk, çeltik, bağ ve bahçe bitkileri yetiştiriliği gibi yoğun işgücü ve belirli ölçüde beceri isteyen ürünlerin yer alması bölge tarımının çağın koşullarına göre, ileri bir düzeyde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Akdağ, Celâli İsyancıları (1550-1603), Ankara D.T.C. Fakültesi Yayınları Sayı: 144, Ankara, 1963.

LİTERATÜR

- AKDAĞ, M., 1963. "Celâli İsyânları (1550-1603)", Ankara D.T.C. Fakültesi Yayınları Sayı: 144, Ankara.
- BARKAN, Ö.L., 1980. "Türkiye'de Toprak Meselesi", Toplu Eserler 1, İstanbul.
- COOK, M.A., 1972. "Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600", London Oriental Series, Volume 27, London.
- FEKETE, L., 1955. "Die Siyaqat Schrift in der türkischen Finanzverwaltung", Budapest.
- ENER, K., 1967. "Adana Tarımına Dair Araştırmalar", 6. Baskı. Adana.
- HINZ, W., 1955. "Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System". Hanb. d. Orientalistik, Leiden.
- HÜTTEROTH, W.D., 1968. "Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren", Göttingen.
- , 1978. "Palästina und Transjordanien im 16. Jahrhundert", Wiesbaden.
- HÜTTEROTH, W.D. -ABDULFATTAH, K., 1977. "Historical Geography of Palastina, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century", Erlangen.
- PAKALIN, M.Z., 1971. "Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Deyimler Sözlüğü", Fasikül 11-12, İstanbul.
- SOYSAL, M., 1976. "Die Siedlungs-und Landschaftsentwicklung der Çukurova", Erlangen.
- TANOĞLU, A., 1969. "Nüfus ve Yerleşme", Cilt I. İ.Ü. Yayınları No: 1283, İstanbul.
- TİMUR, T., 1979. "Osmanlı Toplumsal Düzeni", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 428, Ankara.
- TUNCER, H., "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları", Tarım Bakanlığı Mesleki Mevzuat Serisi: H-5, Ankara.
- TUNÇDİLEK, N., 1953/54. "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", İktisat Fakültesi Mecmuası, 15. Cilt, No. 1-4, İstanbul.
- , 1967. "Türkiye İskân Coğrafyası", İ.Ü. Yayınları No. 1283, İstanbul.

